

Ett återbesök på *De dömdas ö*

Stig Dagerman

Vi lever i en tid då utopierna för länge sedan förvandlats till dystopier. Det finns knappast några utopiska skildringar kvar i efterkrigstidens – vilket märkligt begrepp egentligen, som om det existerat en efterkrigstid – kulturella yttringar. Däremot finns det ingen brist på dystopier, som blivit en del av underhållningsindustrins återkommande kommersiella produkter. I den kapitalistiskt individualistiska tid vi lever i finns inte rum för sociala utopier, eller ens för chockerande, aktiverande dystopier. Det enda som gäller är den kapitalistiska realismen, som gjort oss så apatiska att det enda vi kan förvänta oss är att allting slutar med en suck, som T.S. Eliot skrev. De underhållande dystopiska berättelserna sluter våra ögon för de reella hot vi lever under.

*

Det är i år hundra år sedan Stig Dagerman föddes och närmare åttio år sedan han skrev romanen *De dömdas ö*, en bok som i dag är minst lika aktuell som då den skrevs.

Stig Dagerman dök 1945 upp som ett stjärnskott på den litterära himlen. Han var otroligt mångsidig och produktiv. Trots att hans debutbok *Ormen* och den året därpå utgivna romanen *De dömdas ö* på intet vis var lättlästa, blev han inte enbart kritikernas gunstling, utan även publikens och massmediernas. Man hade väl efter kriget behov av hans genomträngande röntgenbilder av samtiden, och kanske det också är därför jag ännu en gång inför sommaren läser romanen *De dömdas ö*. Det är allt annat än lätt, underhållande läsning. Nobelpristagaren Jean-

Marie Gustave Le Clézio ser den, i förordet till en nyutgåva av boken, som en av 1900-talets ”märklige romaner”.

Ormen och *De dömdas ö* skrevs då andra världskriget tagit slut och massorna fyllde gatorna i optimistiskt firande. Jag kan inte se Stig Dagerman i denna massa. Han såg inte bara glädjen i freden, utan också det mänskliga (alltför mänskliga) mörker som kriget och nazismen hade visat upp. Som anarkist, syndikalist och kulturredaktör på *Arbetaren* hade han kontakt med kamrater som kämpat mot eller flytt undan nazism och fascism. Hans hustru Annemarie, född Götze, och hennes familj hade varit aktiva syndikalister i Tyskland, kämpat mot Franco i Spanien och lyckats fly till Sverige.

Åren efter världskriget var alltså inte enbart ett glädjerus, utan också insikten om Holocaust och hotet som kärnvapnen visade upp i Hiroshima och Nagasaki. Det var endast de som slöt sina ögon som kunde känna optimism. Adorno ansåg att det var barbariskt att skriva dikt efter Auschwitz, men Dagerman försökte berättiga det. Om det inte år 1946 fanns fog för optimism, finns det nog inte idag heller. Kriget har inte försvunnit och fascism och auktoritära strukturer växer fram. För att inte tala om de nya och allvarligaste hoten mot livet: klimatförändringen och hotet om en ekologisk kollaps. Därför tycker jag att *De dömdas ö* idag är mera aktuell än någonsin. Dagerman ville med sin litteratur krossa den förljugna nöjdheten, ungefär som Greta Thunberg idag. Då Lucas Egmont i romanen tömmer ut det sista dricksvattnet är det också en sådan handling:

Ända in i det sista, ja ända till sista vattendroppen, skulle de, om benen ännu bar dem, kunna rusa omkring på plåtarna lika obekymrade som fjärilsjägare, sova förbi gryningen fast de för varje ljusväxling kom oändliga fallhöjder närmare världens botten.

Sommaren 1946 flyttade Dagerman tillsammans med Werner Aspenström ut till Kymmendö, där Strindberg skrivit *Hemsöborna*, för att skriva sin andra roman. Det var inte i någon semesterstämning han tillbringade sommaren där, och det var inte på någon semesterö han placerade spillror av en förlit mänsklighet. Aspenström skriver i sin bok

Sommar om bokens tillkomst och om hur Dagerman utan uppehåll, sömn och mat skrivit sexton timmar i sträck. Möjligen med hjälp av amfetamin, vilket skulle kunna förklara en del. Enligt Aspenström blev dessa sexton timmar av automatiskt skrivande i surrealistisk anda till ungefär 60 sidor i den färdiga boken. Långa avsnitt i romanen liknar mardrömslika hallucinationer. Samtidigt som Dagerman under arbetet med romanen med skarp analys tränger sig in i tidens ångest och trauman är han sin egen laboratorierätta i en omutlig självanalys.

De dömdas ö är ingen lättläst bok. Som läsare är man ofta tvungen att ta pauser, då texten blir allt för påträngande. Den är fylld av metaforer och symbolik. Personernas inre och yttre verkligheter slingrar sig som ormar in i varandra i helvetiska ångestlandskap. Handlingen i romanen är i sig enkel. Sju personer räddar sig efter ett skeppsbrott upp på en obebodd ö, som också är obeboelig. Klimatet är outhärdligt och naturen fientlig. De enda djur som förekommer är blinda fåglar och hårdskaliga ödlor. Om romanen hade skrivits idag, skulle man tolka det som världen efter en klimat- eller ekologisk katastrof. De är dödsdömda på ön. De sju personerna är snarare idealtyper i Webersk bemärkelse (verktyg för att analysera fenomen) än realistiska individer. Man kan se dem som representanter för moderna dödssynder. De bär på sår de försöker dölja och traumatiska upplevelser de inte lyckats frigöra sig från. Ett återkommande tema i deras personhistoria är en auktoritär uppfostran och auktoritära, hierarkiska institutioner de levt under. De har piskats till lydnad, feghet och destruktivitet. Rustningen och stöveln symboliserar denna mentalitet. Det är naturligt att dra paralleller till fascismen och nazismen, men inte bara till dessa ideologier. Romanen öppnar också för en feministisk läsning. Den innehåller en bitter kritik av patriarkatet som auktoritär struktur och av maskuliniteten och de rådande mansidealerna. De två kvinnorna på ön har bägge drabbats av denna manlighet, såväl i sin uppfostran som genom våldtäkt och annan brutalitet. Att det inte är fråga om enskilda fall, utan om en struktur, framkommer tydligt i ett avsnitt där ”den engelska flickan” i en dröm mördar sin brutala far:

Och mamma vände mina ögon mot ett fönster

Stig Dagerman.

och där stod en staty av pappa på utsprånget med stövlar och gehäng och en krocketklubba i den ena handen. Mamma, sa jag, får jag knuffa ner pappa på gatan? Ja mitt barn, sa mamma, det gör ingenting, det finns så många av honom.

Tyrannmord är inte ett ideal enbart inom extrema kretsar. Vem hade inte hoppats att Hitler skulle ha mördats och i Finland hyllas Eugen Schauman som en nationell hjälte. Redan i *Ormen* förhöll sig Dagerman kritiskt till denna sorts hjältemod. Han tvivlade på effektiviteten, men också på hjältemytologin i sig. Resultatet av ett sådant mord skulle bara vara två annonser. ”Ja, en dödsannons och en annons på *Lediga platser, manliga*.” Som synes betonades också här patriarkatet. Problemet är inte enbart tyranniet, utan i lika hög grad (eller kanske i ännu högre grad) lydnaden.

”Allt som man skrek till mej, konstigt att man alltid skrek till mej, men aldrig bad, allting som man skrek till mej gjorde jag. Ni sa ju alltid att det går på tok, allting ramlar sönder, organisationen håller inte, om man inte lyder – och nog lydde jag och organisationen höll, men det var nånting ini mej som inte höll. Jag fick ett sår”, uttrycker sig den tidigare soldaten Boy Larus. Lydnaden, som också är en form av feghet, hade också mördande konsekvenser för andra än honom själv.

*

Man kan läsa *De dömdas ö* som anarkistisk samhälls- och civilisationskritik, men romanen är mycket mer än det. Dagermans ambitioner är enorma. Förutom att vara en allmänt frihetlig kritik av auktoritära, hierarkiska organisationer, är boken också en ovanligt tidig analys av patriarkatet och

maskuliniteten. Ovanlig åtminstone för att den var skriven av en man. I sin analys av manligheten använde han sig i hög grad av självanalys. Rustningen är inte enbart en symbol för militarism och patriarkat utan också, liksom ödlorna, för de murar individerna omgärdar sig med för att avskärma sig från sina medmänniskor. Dagerman bearbetade här även sina egna svårigheter att nå ut till andra, något han också strävade till med sitt författarskap. Boken skildrar manliga sexualneuroser som orsakats av den förtryckande mansrollen, som inte bara drabbar kvinnorna utan även är ett hot mot mannen själv som individ. ”Tag piskan med, när du går till kvinnan”, skrev en gång Nietzsche, men piskan och stöveln våldför sig inte enbart på kvinnan, utan framkallar också djupa, smärtsamma och skamliga sår hos männen. Det är sår de försöker dölja under sin ödlehud eller rustning. De flyr in i en ensamhet som ger dem en förljugen trygghetskänsla, och bort från den solidaritet som kunnat hindra dem från att gå under som människor. Flykten för dem till det haveri som dömt dem till helvetet på ön.

*

De dömdas ö är indelad i två delar: *De skeppsbrutna*, där de sju skeppsbrutna och deras psykofysiska resa till ön presenteras, och *Kampen om lejonet*, som långt handlar om att skapa mening i ett liv utan hopp. I romanen handlar skapandet om att rista in en symbol på en vit klippa man grävt fram. Det är här romanens brännpunkt finns och där de olika trådarna och planen sammanförs.

Kampen om lejonet är en symbolisk kamp mellan livsåskådningar, en kamp till bristningsgränsen laddad med innehåll och där lejonsymbolen är ett komplex öppet för olika tolkningsmöjligheter. Denna explosiva laddning åstadkommer Dagerman genom att i en enda lejonbild förena en social/politisk symbolism med symboler som tränger fram ur hans undermedvetna genom automatistiskt skrivande i surrealistisk anda. På grund av denna komplexitet är avsnittet svårtolkat, och kanske denna öppenhet bidrar till den märkligt fascinerande stämning romanen framkallar. Man kan tro sig ha fångat romanens budskap i sin tolkning, men författaren drar gång på gång mattan undan ens fötter. Kampen om lejonet är en kamp mellan två uppfattningar om ensamhet,

individualism och solidaritet. Kaptenens symbol står för en fascistoid dyrkan av maskulinitet, våld och hänsynslöshet. Hans lejon står på en besegrad människa. Lucas Egmonts lejon står fritt, utan att undertrycka någon. Det är inte långsökt att se Lucas Egmonts lejon som en antifascism på individnivå, ungefär som en antirasism eller miljömedvetenhet som inte kritiserar samhällsstrukturer. Då Lucas blir ensam kvar efter striden, visar sig också denna individualism ohållbar. Hans lejon har segrat över Kaptenens, men kvar finns bara ensamhet. I en hallucinatorisk syn övermannas och absorberas han av en flock vilt framstörtande lejon. Tja, hur skall man tolka det här? Om lejonet stod för ensamhet och individualism kan man kanske se lejonflocken som en sammanslutning av egoister i Max Stirners anda, eller helt enkelt som en frihetlig socialism, där individen inte krossas av någon hierarkisk institution, auktoritär uppfostran eller patriarkaliska ideal och öppnar sig för solidaritet med sina kamrater. Erbjuder Dagerman oss här ett utopiskt ögonblick? Men vad gör man med utopier om allt hopp ändå är ute? Det är kanske just det som är huvudfrågan i romanen och för oss just nu. Innan Lucas Egmont avslutar *De dömdas ö* och sitt liv ger han oss ett möjligt svar på denna fråga:

Men först när vi hade upptäckt den vita klippan och kampen om lejonet började, började mitt liv. Först då fick jag en riktning mot ett mål som obestridligen var alldeles ouppnåeligt, men det spelade till sist ingen roll eftersom det är själva kampen som betyder nånting och inte målet och eftersom det är kampens glädje och inte målets glädje som hindrar en att gå under, för det finns ett att ”gå under”, även om det inte betyder nånting konkret, att gå under är att leva omedveten och dö lycklig utan att ha kämpat för ett meningslöst mål, att gå under är att dö lugnt och fridfullt utan att ha gjort ett meningslöst motstånd mot världens stora meningslöshet...

TOM KARLSSON

De dömdas ö kan läsas och laddas ner på
<https://litteraturbanken.se/författare/DagermanS/titlar/DeDömdasÖ/>